

MESTRE DE CAPÇALERA

Escrips essencials d'educació

A càrrec de Toni Giménez i Fajardo

DONAR GAT PER LLEBRE

Realitat i veritat

Concepte de realitat

Les coses no són tal com són, sinó tal com som.
El Talmud

*Al que l'eruga anomena fi del món,
la resta del món ho anomenem papallona.*
Richard Bach

Què sap el peix de l'aigua en la que hi neda tota la seva vida?
Albert Einstein

*No importen les creences d'una persona,
sinó la persona que aquestes creences crea.*
Henri Lichtenberger

*En este mundo traidor nada es verdad ni mentira,
todo es según el color del cristal con que se mira.*
Ramón de Campoamor

Les coses no son tal com són, sinó tal com som, o sigui és el que percebem i sentim el que fa que construïm la nostra manera personal de captar la realitat. Allò real no existeix fora de la mirada amb la que mirem.¹ No accedim a la realitat ni coneixem res d'ella, tan sols els seus aspectes, els seus fenòmens.² La realitat és allò que ens ofereix resistència.³ Les coses són per a tu el que et semblen a tu, com a mi, el que em semblen a mi.⁴ D'ençà que naixem ens posem unes ulleres entre la realitat i el nostre pensament. Cal treure's aquestes ulleres per poder tenir una nova visió del món (en especial, els prejudicis).⁵ La reputación (la buena o mala fama) de las cosas se une a nuestros prejuicios; nos aleja de la posibilidad de acercarnos a la verdad. Vivim en un món construït pel nostre cervell.⁶ Quan som adults veiem les coses a partir de la nostra experiència, no de forma directa com quan érem infants. Les coses no són res per elles mateixes, són en relació al que signifiquen per a cada persona. El menjar, per exemple, no significa res per ell mateix, és el significat del que mengem el que pren sentit.⁷ Cada persona crea la seva pròpia realitat⁸; per tant, ens hem d'assegurar de crear una realitat feliç. Arribem a ser allò que creiem ser. Una cosa són els fets (allò que succeeix) i una altra el valor que hi donem (allò intangible que hi posem nosaltres a la realitat). Res no és com és, sinó com es recorda.⁹ Cal aprendre a diferenciar el que veiem del que interpretem. És un exercici absolutament necessari, tant a nivell educatiu com social. Fins i tot el que és real s'hauria de poder posar en ficció per poder ser pensat.¹⁰ La tecnologia, en especial d'ençà de la televisió, ha jugat i juga un paper fonamental en com captem la realitat. Molt sovint la captem a través del que ens diuen i del que volen que veiem.¹¹

René Descartes (1596-1650) deia que donat que no és segura l'existència de res, fins i tot de mi mateix, què és el que queda que existeixi? Segons ell: el propi dubte. Dubtar és pensar i el pensament és l'únic de l'univers que no es pot negar que existeixi ja que negar és pensar. Com que tot pensament l'ha de realitzar algun ésser pensant, ja tenim l'evidència de què existeix algú. Si existeix el pensament, existeixo jo i existeix el món en el que penso; subjecte i món van correlacionats. Occident parla de causa i efecte, el zen parla de què ambdós són la pròpia cosa. No tinc experiència, soc l'experiència. No suo perquè fa calor; la suor és la calor. El subjecte crea l'objecte; l'objecte crea el subjecte. No s'ha de reduir la realitat a una cosa estàtica.¹²

Diu la contalla popular que hi havia una vegada una "vegada" que volia multiplicar-se i només ho aconseguí escapant del conte. El que veiem és el que realment existeix o és únicament el que percebem? La realitat no existeix per ella mateixa, es construeix. La realitat és una construcció personal que fem sobre tot allò que percebem. Tot allò que aprenem, que sabem, que coneixem és una construcció individual bo i tenint la nostra cultura com a referent. Tota realitat és relativa perquè hi ha multitud de versions sobre la realitat. Cada visió que tenim del món n'és tan sols una i n'hi ha infinites.¹³ La realitat és variable, anàrquica, aleatòria.¹⁴ Nosaltres veiem la realitat com una faceta de com són realment les coses. Tota realitat pot ser contemplada des de perspectives diferents, una flor pot ser vista per un biòleg o per un poeta i ambdós construïran realitats diferents a partir de la mateixa flor.¹⁵ Aprenem quan elaborem una representació personal sobre una realitat. El subjecte és autoconstrucció dins d'una cultura. Qui mira cap enfora, somnia, qui mira cap endins, desperta, veu. La idea és la que nosaltres creem, l'univers que percebem. Adeqüem la realitat a nosaltres.¹⁶ Les coses en si són inaccessibles perquè quan són en mi ja són afectades per la meua subjectivitat. No podem percebre els objectes en si, sinó tan sols les seves "representacions" com a fenòmens.¹⁷ Nosaltres mateixos fem la nostra pròpia realitat.¹⁸ La realitat mai no és allò que creiem que és.¹⁹ A més a més, cal tenir en compte que les coses no són, sinó que signifiquen²⁰ i podem refugiar-nos en la nostra pròpia concepció de realitat, una lectura o una música, ja que també ens construïm i vivim a través d'allò que ens arriba de manera escrita i/o escoltada.²¹ La realitat no té fronteres, cal que ens impulsem més enllà.²² Ja tan sols posar un nom a una cosa és sempre classificar-la i traçar un mapa, en essència, és el mateix; un mapa no és el territori²³ i el nom de la cosa no és la cosa anomenada. La realitat és rica i complexa. Un bon exercici²⁴ és estar cinc minuts en un espai, tot observant-lo, i després descriure'l per escrit. Tornar a estar-hi cinc minuts més, tornar a descriure'l i comparar el que hem escrit abans i després. Un altre exercici és descriure un espai (per exemple una aula) des d'un angle concret i després des d'altres angles i comparar les diverses descripcions.²⁵ Un tercer exercici consisteix a descriure, en un full, un espai concret i passar-lo a una altra persona perquè hi tregui tot allò que consideri que són adjectius, prejudicis, judicis de valor, poesia... i veure què queda de la realitat. Fixem-nos que quan mirem un mirall tot el que està a la dreta queda a l'esquerra, tot es troba invertit. L'altre costat del mirall et fa sentir estrany amb allò que t'és habitual.

Al llarg de la història, la manera com cada persona construeix la seva vida ha tingut perspectives diferents. Fins i tot el que és essencial ha anat variant amb el temps. Actualment, l'excessiu consumisme ens inclina a oblidar-nos d'allò essencial,²⁶ ja que la realitat es pot mirar amb compassió o bé amb cinisme,²⁷ fins i tot l'estrès que pot viure un ésser humà interfereix en la nostra capacitat per pensar amb claredat i ens autolimitem, sobretot a nivell creatiu.²⁸ Quan reduïm un ideal o un somni a la realitat quedem molt decebuts: la riquesa de la paraula envers la idea ha quedat manllevada i s'han perdut els matisos de la imaginació.²⁹ Els malsons són insuportables perquè semblen reals encara que no ho són; la realitat, fins i tot si esdevé un malson, acostuma a ser sempre més suportable.³⁰ Cal fer tots els possibles per minvar les agressions de la realitat. Tot un repte per a qui educa: ajudar els infants a donar sentit a la seva pròpia realitat alhora que els

empenyem a buscar el propi sentit de la vida.³¹ L'observació de la realitat s'ha de fer lentament i adonar-nos dels límits de la nostra pròpia visió. Cal diferenciar veure, d'observar i de contemplar. Quan observem i descrivim hi avantposem els nostres prejudicis. El prejudici no ens deixa explorar com cal la realitat.³² Els prejudicis són el conjunt de disposicions que formen part de la nostra natura i a partir dels quals comprenem el món que ens envolta,³³ una creença fundada sobre un judici personal i és una noció que té sempre una connotació pejorativa.³⁴ Part dels nostres prejudicis provenen de la nostra infància.³⁵ Les escoles haurien d'alliberar dels prejudicis. Res de prejudicis ni classificacions. El principi fonamental que ha de presidir el treball dels que s'ocupen de la infància difícil és desembarassar-se al màxim de tot prejudici, de tota teoria i de tota classificació.³⁶ Quan posem etiquetes, desapareixen les idees i sorgeix l'adoració de les etiquetes.³⁷ Albert Einstein deia que és més fàcil desintegrar un àtom que un prejudici. I Hans Georg Gadamer afegia que els judicis són com cortines de fum, judicis avançats fets sense conèixer la realitat del que s'està judicant; no permet captar d'una manera transparent el que volem conèixer. És allò del "m'han dit que...". Totes les persones, cultures, religions, polítiques... tenen prejudicis. Epicteto deia que només podem jutjar-nos a nosaltres mateixos. Tendim a jutjar amb massa facilitat, sense una bona argumentació i sense finalitat constructiva. Per posar una mica de remei a això va bé viatjar, fer-ho és aprendre a acceptar la diversitat, convertir-nos en ciutadans i ciutadanes del món. Com més punts de vista coneixem, més tolerants ens tornem.

Cal tenir temps i prendre distància; cal que la mirada sigui profunda i no pas superficial. La feina d'educar té molt d'ajudar l'educand a quedar-se perplex i meravellat davant d'allò que l'envolta.³⁸ Tota experiència real és subjectiva ja que els nostres aparells perceptors, lligats al funcionament cerebral, són els que creen les imatges que percebem ingènuament com a realitat.³⁹ Som sistemes oberts vivents⁴⁰ que ens relacionem constantment amb el nostre ambient, el canviem i, alhora, som canviats per ell. Per tant, el concepte que tenim d'una cosa, fet o situació es va reelaborant constantment: la realitat no és estàtica. La realitat és allò ens ofereix resistència.⁴¹ No coneixem les coses, sinó tan sols els fenòmens de les coses. Què és la cosa en si? No podem veure les coses tal com són; les interpretem en virtut dels límits del nostre condicionament particular.⁴² També la realitat es troba en funció de les nostres emocions.⁴³ Tanco aquest apartat amb un poema de Jorge Bucay:⁴⁴

La realidad no es como a mí me convendría que fuese.
La realidad no es como debería ser.
La realidad no es como me dijeron que iba a ser.
La realidad no es como fue.
La realidad no es como será mañana.
La realidad es como es.

Concepte de veritat

*Es defensa la veritat sofrint-la un mateix, no pas fent sofrir els altres;
quant més dur és el sofriment, més gran és el progrés.*
Mahatmas Gandhi

El camí de la veritat és estret, sempre hi vas tot sol.
Anthony de Mello

*La fe és la recerca, sense por, de la veritat.
Per tant, no es perd quan hom es qüestiona les pròpies creences.*
Anthony de Mello

Els inuit som un poble primitiu: no sabem dir mentides.
Proverbi inuit

Entre la veritat i la meva mare, em quedo amb la meva mare.
Albert Camus

Hem vist que la realitat és una construcció personal. La veritat és la relació entre allò que és real i el nostre concepte de realitat. És la correspondència del que dic amb els fets, tant si sé o no que hi ha tal correspondència.⁴⁵ És la igualació entre creença —hipòtesi— i fenomen,⁴⁶ entre allò real i el que crec jo d'allò real. La veritat, doncs, és també una construcció personal. Hi ha tantes realitats i veritats com persones. La sort és que n'hi ha moltes de compartides per una gran majoria. Cada cultura té la seva lògica i cada persona té la seva forma de pensar idiosincràtica i intransferible. Hi ha, doncs, tantes veritats com cultures, com classes socials, com interessos, com caràcters individuals!⁴⁷ Dir que una cosa és veritat és erroni, és, tan sols, més veritat que altres informacions concurrents i prou.⁴⁸ Bé sabem que no hi ha veritats absolutes, per això cal diàleg i consens. Cal tenir en compte el que pensen i diuen les altres persones. La veritat subjectiva —parcial i particular— de cada persona és fruit de la seva pròpia experiència i, sovint, molt més interessant que les veritats objectives i universals.⁴⁹ A més a més, la veritat no ens la pot donar ningú, cal que la busquem nosaltres. Quan creus en alguna cosa, quan creus en el que fas, ja vas pel camí de la veritat.⁵⁰ Amb tot, tota experiència és veritat?⁵¹ Una fotografia és real? Les persones que hi surten tenen una mida que no és la seva. Donar una cosa com a veritat és molt arriscat perquè molt sovint la veritat depèn d'una convenció establerta i qui no s'hi acull, no la posseeix. No posseïa Copèrnic la veritat en dir que era la Terra la que donava la volta al sol? Però no era el que estava establert en aquells dies. Els canvis, els descobriments, fan que ens haguem d'anar acomodant constantment a la veritat. Les úniques persones que queden sinceres a la Terra són els psicòtics, els infants i els pacients moribunds.⁵² Els esquizofrènics⁵³ també pateixen de la veritat ja que viuen en un món de participació mística adualista: l'absència de límits del jo fa impossible establir límits al procés d'identificació amb l'entorn. Només podem arribar a la veritat a través de l'error. La utilització completa de l'error és la possessió completa de la veritat.⁵⁴ Com és que hi ha més mentida que veritat?⁵⁵ Perquè la veritat és molt difícil d'assolir.

Entre utopia i veritat hi ha un lligam molt estret. La veritat és una qüestió d'estètica; l'art és una qüestió de sinceritat, d'autenticitat perquè depèn de la finesa de la sensibilitat.⁵⁶ Les realitats humanes mai no són blanc o negre, per tant, la veritat es troba més aviat en els matisos.⁵⁷ Hem d'arribar a un mínim: encara que no sempre siguem francs, que rara vegada siguem deliberadament falsos.⁵⁸ Les paraules que transmeten veritat són com una carícia; les paraules que no la transmeten són com una traïció.⁵⁹ La veritat que es diu amb mala intenció és pitjor que totes les mentires que puguin inventar-se,⁶⁰ per això als infants cal dir-los sempre la veritat i fer-los adonar que és important no mentir. Els infants no menteixen abans dels 7-8 anys i si ho fan és per imitació a algun adult que admiren i/o estimen o per por a no ser acceptats o estimats. La veritat d'un infant val més

que la de cinquanta bisbes junts.⁶¹ Ocultar la veritat és negar el sentiment de l'ànima.⁶² El nostre supòsit de veritat és en relació a les informacions, considerades com a certes. De tant en tant, resulta divertit posar a prova les nostres certes, fingint que són mentides.⁶³ El concepte de veritat⁶⁴ és subjectiu, relacionat amb la nostra ignorància; certa és un concepte més objectiu, més adreçat a la veritat de cadascú. Cal no confondre veritat amb certa ni amb coneixement científic.⁶⁵ Jenófanes deia que hi ha moltes veritats que ningú coneix amb certa. El coneixement ha de pretendre la recerca de la veritat encara que sovint la confonem amb el concepte de certa que és més subjectiu que el de veritat.⁶⁶ Creiem que sabem, això ens ofereix certa de tenir la veritat, però ens passem la vida cercant la veritat. Aquest fet fa que totes les persones siguem filòsofs, en tant que ens preguntem pel sentit, per la vida, per la mort, per l'existència. Cal posar en dubte el propi coneixement i els propis mestres. Per tant, la construcció de la veritat només pot ser una recerca personal. Estem sols davant de la vida (realitat) i de la mort (misteri); sols davant de l'incert.

La gent que no dubte, que està tan segura de tot, espanta. És gairebé com si tinguessin llicència per matar.⁶⁷ Gandhi sempre parlava de la força de la veritat. Molt sovint som sincers perquè és més fàcil ser-ho que no ser-ho. Psicològicament és millor ser-ho.⁶⁸ Moral *versus* ètica. De vegades conèixer una veritat ens torna cecs, talment com li va succeir a Èdip en resoldre l'enigma de l'esfinge.⁶⁹ Hi ha veritats que són per mostrar i altres que són per demostrar. Hi ha veritats que tothom sap, però ningú no recorda de tan evidents com són.⁷⁰ L'expressió popular de què la veritat ens farà lliures fa referència a què la veritat és conèixer-se per dintre.⁷¹ Conèixer la veritat més aviat ens fa conscients de les nostres limitacions i de la dificultat de viure. La veritat no ens l'han de dir ni de donar; l'hem de buscar. Hi pot haver veritats d'altres persones que siguin veritats per a nosaltres, però no van més enllà de ser veritats compartides, empàtiques, no veritats absolutes per a tothom igual.⁷² La veritat és una llavor que sempre es troba en el nostre interior. La veritat d'una persona no és la nostra veritat, cal passar-la per la nostra reflexió i experiència.⁷³ La veritat és com l'or, repartit per arreu per a fer-nos "petits rics" a totes les persones. La veritat és una recerca constant, un repte i si se'n troba alguna cal posar-la en qüestionament. La veritat es busca sempre però no es troba mai. Cal donar moltes voltes. Estaria bé escriure mentides, de tal manera que sigui el lector o lectora qui hagi de buscar la veritat que no s'explica. D'una manera directa o indirecte sempre intentem imposar el nostre concepte de veritat.⁷⁴ La veritat és un fi; l'amor el camí.⁷⁵

Hi ha veritats muntanya (per poder construir sobre bases sòlides); hi ha veritats riu (per poder-hi navegar buscant nous horitzons); hi ha veritats estrella (per servir-nos de guia fins i tot en les nits més fosques).⁷⁶ L'important no és qui té raó, sinó que la veritat ens uneixi per arribar plegats a una veritat objectiva.⁷⁷ Antany, la veritat s'identificava amb el discurs del mestre, després va ser amb la del científic i en l'actualitat amb el telenotícies.⁷⁸ A partir del concepte veritat hi ha una clara diferència entre coneixement i saviesa. Si busquem la veritat, cal fer ben nostres la perseverança, la tossuderia i la paciència.⁷⁹ La majoria de vegades la veritat queda reduïda a un petit fragment com quan vas a la platja i et crida l'atenció una petxina molt bonica mentre tenim al nostre davant el gran mar de la veritat, totalment ignot.

La veritat ens allibera (com a forma d'autoconeixement) però també ens pot anar bé per imposar-la, com ho són, per exemple, el racisme i l'etnocentrisme.⁸⁰ És curiós: si dius a les altres persones les coses tal com són, de manera directa, gairebé sempre generen males interpretacions. I, en canvi, la majoria de vegades exigim que ens diguin les coses a la cara, sense anar per darrere. És la veritat de la mentida o la mentida de la veritat. Per a Fiador M. Dostoievski, la veritat genuïna sembla improbable; perquè resulti probable cal intercalar algunes mentides. Sòcrates es negava a acceptar que una opinió fos veritat pel fet de ser majoritària. Desitjava descobrir la veritat i fer palesa la debilitat dels arguments. El que és veritat per a la majoria, pot no ser-ho per a una persona.⁸¹ Amb tot, encara que no

estiguem d'acord amb la veritat d'una altra persona cal defensar per sobre de tot el dret que té tothom a dir el que sent i pensa. Tanco aquest apartat amb un poema de Lanza del Vasto:

La percepció és la veritat del coneixement.
La sinceritat és la veritat de l'expressió.
La bellesa és la veritat de les formes.
La justícia és la veritat dels actes.
El coneixement nostre en els altres és la veritat de l'amor.⁸²

Concepte de constructivisme

*Se li va dir i ho oblidà;
ho va veure i ho cregué;
ho féu i ho aprengué.
Confuci*

La realitat es construeix; la veritat també és un constructe personal. El coneixement, doncs, també és una construcció. Aquesta és la base del constructivisme. Cal ensenyar menys i fer que la mainada descobreixi més. Estem massa acostumats a ensenyar i poc a deixar que els infants aprenguin per ells mateixos i, alhora, que ens ensenyin als adults. Cal que l'adult sigui més receptiu, observi molt, intervingui menys i es quedi meravellat de com és la infància. La idea bàsica del constructivisme és que la realitat no és, sinó que es fa. Cada persona la construeix a la seva manera. Les coses no són tal com són, sinó tal com som, o sigui, és la representació que en fem, ja ens ho deia Arthur Schopenhauer: les coses no són res per elles mateixes, sinó que són en referència al que representen per a nosaltres. L'infant ha d'intervenir en el procés d'aprenentatge,⁸³ partint del que sap, experimentar per si mateix i treure'n les seves pròpies conclusions: aquesta serà la seva veritat. Qui educa ho fa tot per a l'educand, però sense actuar directament damunt d'ell.⁸⁴ Els infants no van a escola per esbrinar què pensa la mestra, sinó per saber qui són ells mateixos.⁸⁵ L'escola, en general, encara practica molt conductisme. Aportacions dels autors que defensen el constructivisme:

Per a Lev Semiònovitx Vygotski: a) el llenguatge possibilita el desenvolupament del pensament. Cal fomentar, doncs, la comunicació lingüística interpersonal; b) el concepte de zona de desenvolupament pròxim: distància entre el que un mateix pot fer per ell mateix i el nivell de desenvolupament potencial, allí on cal l'ajuda de l'adult; c) Sense el contacte amb l'entorn, no hi ha progrés individual.

Per a Jean Piaget: a) construcció de les estructures lògiques del pensament: facilitar la reflexió lògica personal; b) L'inconscient col·lectiu: allò que ja tenim escrit en el codi genètic. Piaget és de pensament roussonià: saviesa natural de l'infant

Per a Jerome Bruner: possibilitar l'aprenentatge inductiu, tot tutoritzant el procés.

Per a David Ausubel: a) Possibilitar la deducció; b) Potenciar l'aprenentatge significatiu (relació entre allò que sabem i allò que hem d'aprendre).

Per a Henry Wallon: el pensament evoluciona per un procés progressiu.

Per a John Holt: un infant no adquireix un coneixement, el construeix, talment com quan juga a fer torres: adquireix el coneixement de torre, construint-la, no explicant-li què és ni mirant només una fotografia o un dibuix.

Si l'educació conductista parteix del reforç negatiu i positiu (sotmetre l'infant), el constructivisme té en compte la comprensió, la funcionalitat d'allò après i la reflexió crítica. On ens posicionem? Ajudem a què l'infant es construeixi o l'imposem el nostre punt de vista?⁸⁶ Ovidi va escriure Pigmalíó, un escultor que crea una figura d'una dona tan bella que demana a Venus que li concedeixi vida a l'estàtua. Carlo Collodi va escriure el 1881 el conte de Pinotxo, un tros de fusta, modelat com a titella, que pren vida i que també s'escapa tan bon punt s'adona de la seva llibertat, talment com Franksenstein. Els tres exemples fan referència al mite de l'educació com a fabricació. L'educació és una aventura imprevisible, una aventura de com una persona es construeix a si mateixa i que ningú no pot programar.⁸⁷ L'educació ha d'ajudar a qui ve al món, l'ha d'acompanyar no pas modelar ni fabricar.⁸⁸

¹ Philippe Meirieu, *La opción de educar*. Barcelona: Octaedro, 2001.

² Segons Immanuel Kant.

³ Deia Karl R. Popper, *En busca de un mundo mejor*, Barcelona: Paidós, 1994: 25.

⁴ Deia Protàgores.

⁵ Segons Jacques Derrida.

⁶ Eduard Punset, *El alma está en el cerebro*, Madrid: Aguilar, 2006: 50.

⁷ L'antropòleg Levy-Strauss ja va dir en el seu moment que les cultures se concentraven a partir d'allò cru i d'allò cuit (títol que donà nom a un dels seus llibres).

⁸ Richard Bach, *Alas para vivir*, Madrid: Vergara, 1994: 26.

⁹ Segons Ramon del Valle Inclán.

¹⁰ Defensava Jacques Rancière.

¹¹ Giovanni Sartori. *Homo videns*. Madrid: Taurus, 1998.

¹² Segons Bruce Lee.

¹³ Alan Watts, *Om, la sílaba sagrada*, Barcelona: Kairós, 1981: 65.

¹⁴ Mick Hucknall, "El don y el dinero", a *Vasos Comunicantes*, de Bruno Galindo, Madrid: Libros Zona de Obras/ Sgae, 2002: 395.

¹⁵ Peter L. Berger, *Invitación a la sociología*, Barcelona: Herder, 1986: 37.

¹⁶ Carl Jung, *The Spirit in Man, Art and Literature*, Princeton: Princeton University Press, 1966.

¹⁷ Arthur Schopenhauer, *El mundo como voluntad y representación*, Madrid: Aguilar, 1999: 448.

¹⁸ Jonathan Bach, *Por encima de las nubes*, Barcelona: Urano, 1993: 325.

¹⁹ Carlos Daniel Fregtman, *Holomúsica*, Barcelona: Kairós, 1989: 116.

²⁰ Fernando Savater, *El valor de educar*, Barcelona: Ariel, 1997: 31.

²¹ Jaume Cela, *Amb veu de mestre*, Barcelona: Edicions 62, 1993: 43.

²² Carlos Daniel Fregtman, *Música transpersonal*, Barcelona: Kairós, 1990: 43.

²³ Alfred Zorybski (1958).

²⁴ Francesc Torralba, *Explorar el sentido de la realidad*, 2000: 20, Barcelona: Edebé.

²⁵ Francesc Torralba, *Explorar el sentido de la realidad*, 2000: 21, Barcelona: Edebé.

²⁶ Pascal Bruckner, 1996.

²⁷ Peter L. Berger, *Invitación a la sociología*, Barcelona: Herder, 1986: 65.

²⁸ Phil Nuernberger, *La transformación del estrés en energía vital positiva*, Barcelona: Paidós, 1998: 36.

²⁹ Joaquín Díaz, *El asfalto y el bálogo*, Urueña: TF Med!a, 2001: 23.

³⁰ Fernando Savater, *Mira por dónde*, Madrid: Taurus, 2003: 198.

³¹ Per a Francesc Torralba el sentit de la vida abasta més que el de la realitat.

Explorar el sentido de la realidad, Barcelona: Edebé, 2000: 20.

³² Francesc Torralba, *Explorar el sentido de la realidad*, Barcelona: Edebé, 2000: 52.

³³ Segons Georg Gadamer, a *Verdad y método*, Salamanca: Sígueme.

³⁴ Lluís Duch, *La substància de l'èfimer*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002: 33.

³⁵ Segons René Descartes.

³⁶ Georges Amado, *Los niños difíciles*, Barcelona: Planeta, 1975: 8.

³⁷ Richard Bach. *Alas para vivir*, Madrid: Vergara, 1994: 234.

³⁸ Francesc Torralba, *Explorar el sentido de la realidad*, Barcelona: Edebé, 2000: 35.

³⁹ Carlos Daniel Fregtman, *Holomúsica*, Barcelona: Kairós, 1989: 117.

⁴⁰ Phil Nuernberger, *La transformación del estrés en energía vital positiva*, Barcelona: Paidós, 1998: 65.

⁴¹ Segons Octavi Fullat.

⁴² Bruce Lee. *Artista de la vida*, de John Little, Badalona: Ediciones Koan, 2018: 172.

⁴³ Daniel Goleman, *Inteligencia emocional*, Barcelona: Kairós, 1995.

⁴⁴ *Cuentos para pensar*, RBA Integral, 2002: 15.

⁴⁵ Karl Raymond Popper, *En busca de un mundo mejor*, Barcelona: Paidós, 1994: 249.

⁴⁶ Octavi Fullat, *Antropología filosófica de la educación*, Barcelona: Ariel, 1997: 8.

⁴⁷ Fernando Savater, *Las preguntas de la vida*, Barcelona: Ariel, 1999: 60.

-
- ⁴⁸ Fernando Savater, *Las preguntas de la vida*, Barcelona: Ariel, 1999: 62.
- ⁴⁹ Iosu Cabodevilla, *Vivir y morir conscientemente*, Bilbao: Desclée de Brouwer. 1999: 22.
- ⁵⁰ Marilyn Manson “Dormir mal para escribir mejor”, a *Vasos Comunicantes*, de Bruno Galindo, Madrid: Libros Zona de Obras/ Sgae, 2002: 395.2002: 128.
- ⁵¹ Jonathan Bach, *Por encima de las nubes*, Barcelona: Urano, 1993: 287.
- ⁵² Elisabeth Kübler-Ross, *Morir es de vital importancia*, Madrid: Luciérnaga, 1996: 16.
- ⁵³ Norman Brown, *Life against Death*, Connecticut: Woleyan University, 1959.
- ⁵⁴ Carlos Daniel Fregtman, *Música transpersonal*, Barcelona: Kairós, 1990: 74.
- ⁵⁵ Això es preguntava Miguel de Unamuno a *Amor y pedagogía*, Madrid: Espasa-Calpe, 1940: 62.
- ⁵⁶ Walter Howard, *La música y el niño*, Buenos Aires: Editorial Universitaria, 1976: 131.
- ⁵⁷ Alexandre Jollien, *Elogi de la feblesa*, Barcelona : La Magrana, 2001: 86-87.
- ⁵⁸ Fernando Savater, *Mira por dónde*, Madrid: Taurus, 2003: 83.
- ⁵⁹ Nora Rodríguez. *El niño positivo*, Barcelona: Robinbook, 1998: 21.
- ⁶⁰ Joan Baez, llibre biogràfic escrit per Álvaro Feito, Gijón: Ediciones Júcar, 1975.
- ⁶¹ Deia l’escriptor i professor Frank Mckourt.
- ⁶² Thomas Moore, *El cuidado del alma*, Barcelona: Urano, 1993: 199.
- ⁶³ Richard Bach. *Alas para vivir*, Madrid: Vergara, 1994: 189.
- ⁶⁴ Per a Karl Raymond Popper (Viena, 1902-Croydon, Londres, 1994).
- ⁶⁵ Karl Raymond Popper, *En busca de un mundo mejor*, Barcelona: Paidós, 1994: 250.
- ⁶⁶ Karl R. Popper, *En busca de un mundo mejor*, Barcelona: Paidós, 1994.
- ⁶⁷ John Landis, director de cinema.
- ⁶⁸ Peter L. Berger, *Invitació a la sociologia*, Barcelona: Herder, 1986: 134.
- ⁶⁹ Thomas Moore, *El cuidado del alma*, Barcelona: Urano, 1993: 171.
- ⁷⁰ Lanza del Vasto, *La locura de Noé*, 14.
- ⁷¹ Lanza del Vasto, *La locura de Noé*, : 77.
- ⁷² Bach, Richard *Alas para vivir*, Madrid: Vergara, 1994.
- ⁷³ Anthony de Mello, *Autoliberación interior*. Buenos Aires: Lumen, 1999.
- ⁷⁴ Deia Michel de Montaigne.
- ⁷⁵ Ens deia Mahatmas Gandhi.
- ⁷⁶ Jorge Bucay, *Cuentos para pensar*, RBA Integral, 2002: 20.
- ⁷⁷ Karl Raymond Popper, *En busca de un mundo mejor*, Barcelona: Paidós, 1994: 261.
- ⁷⁸ Francesc Torralba, *El “jo” en la modernitat*, article escrit a la revista *Ars Brevis* (2), 1996.
- ⁷⁹ Vital Alsar, *¿Por qué imposible? Las balsas*, Barcelona: Pomaire, 1978.
- ⁸⁰ Jordi Sabaté i Pi, etnòleg i naturalista, catedràtic emèrit de la UB; va portar Floquet de Neu a casa nostra; expert en primats i excel·lent dibuixant.
- ⁸¹ Eduard Punset, *Excusas para no pensar*, Barcelona: Destino, 2011: 225.
- ⁸² Lanza del Vasto, *La locura de Noé*, Barcelona: Integral, 1978: 48.
- ⁸³ Octavi Fullat. “Octavi Fullat. Pensar per educar”, a *Serra d’Or*, març del 2002: pàg. 9.
- ⁸⁴ Jean Jacques Rousseau, al seu llibre *Emili o de l’educació*.
- ⁸⁵ Philippe Meirieu, *Frankenstein educador*, Barcelona: Laertes, 1998: 133.
- ⁸⁶ Recordem el mite de Frankenstein: el metge crea un ésser humà i li atorga vida; el primer que fa aquest ésser és buscar la llibertat. Philippe Meirieu, al seu llibre *Frankenstein educador*, ja parla de la construcció d’un mateix i de la “fabricació” de l’altre.
- ⁸⁷ Philippe Meirieu, *Frankenstein educador*, Barcelona: Laertes, 1998: 64.
- ⁸⁸ Philippe Meirieu, *Frankenstein educador*, Barcelona: Laertes, 1998: 70.